

भारतातील लघुउद्योगांची भूमिका आणि उपयुक्तता.

डॉ. सदानंद धकिते सहयोगी प्राध्यापक श्री. बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर.

१) प्रस्तावना : कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक विकासामध्ये औद्योगिकीकरणाचा फार महत्वाचा वाटा असतो. भारताने उदारीकरण व जागतिकीकरणाचा स्वीकार करून, १९९१ साली अर्थव्यवस्था खुली केली. सर्व बाजूंनी आपण भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करीत आहोत. भारतातील बरेच उद्योगधंदे खुपच विकसीत झालेले असून, या शतकातील पुढे असलेल्या संघीचा फायदा घेण्यासाठी काही लघुउद्योग, विशेषतः माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून पुढे सरसावत आहेत. १९३० साली जपानमध्ये ९०% लघुउद्योग होते व १९७५ साली त्यांची संख्या वाढून ९९% पर्यंत पोहोचली. लघुउद्योग क्षेत्र व ग्रामीण औद्योगिकीकरणावर भर दिल्यामुळे जपानचा विकास होऊ शकला. (बागबोले)^१

भारत सरकार लघुउद्योगांना सर्व प्रकारची मदत आणि सहकार्य करीत असते. लघुउद्योगांना भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा कणा म्हटले जाते कारण की, लघुउद्योग रोजगार निर्मिती करून संतुलित प्रादेशिक विकास साधतात. लघुउद्योगात स्थानिक संसाधने, भांडवल, कौशल्य व कच्चा मालाचा उपयोग केला जातो. अशाप्रकारे लघुउद्योग क्षेत्र महत्वाची भूमिका पार पाडत असल्यामुळे या सहस्त्रकामध्ये त्यांना भारतातील औद्योगिक विकासाचे इंजिन म्हटले जाते. सृजनशिलता, नाविन्य व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सतत वापर करून लघुउद्योग क्षेत्र आपल्या ग्राहकांना टर्जेटार वस्तू व सेवांचा पुरवठा करीत असते. अत्यल्प खर्च, चांगली गुणवत्ता, उच्च तंत्रज्ञान आणि स्पर्धात्मक निर्यात ह्या मुख्य बाबी लक्षात घेऊन तसेच लघुउद्योग क्षेत्राचे संवर्धन करून आपल्या राष्ट्राचा औद्योगिक आणि आर्थिक विकास करायचा हवा. लघुउद्योगांमुळे टॅगोई उत्पन्न तर वाढतेच शिवाय राष्ट्राच्या सकल उत्पादनामध्ये सुद्धा भर पडत असते.

२) लघुउद्योगांची संकल्पना : लघुउद्योग हे नावाने लघु किंवा लहान वाटत असले तरी, भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. लघुउद्योगात कमी उत्पादन क्रिया / प्रक्रिया, कमी कामगारांचा सहभाग, अत्यल्प भांडवल तसेच तंत्रज्ञानाचा किमान वापर करून किमान किंवा कमी वस्तूंची निर्मिती केली जाते. अत्यल्प किंवा कमीत-कमी हा सर्वच लघुउद्योगांचा गुणधर्म नसून, मध्यम उद्योग किंवा मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेमध्ये लघुउद्योगांतील क्रिया ह्या कमी प्रमाणावर केल्या जातात. या व्यतिरिक्त लघुउद्योग हे एखादे कुटुंब, दुकान किंवा एखाद्या मोठ्या उत्पादक संस्थेद्वारे सुद्धा चालविले जातात. लघुउद्योगामध्ये यंत्रसामग्रीतील कमीत कमी गुंतवणूक रु. एक कोटी, पूरक उद्योगामधील गुंतवणूक रुपये ७५ लक्ष व अती लहान उद्योगांसाठी ही मर्यादा २५ लक्ष एवढी आहे. तसेच सेवा व व्यापार क्षेत्राशी निगडित उद्योगांसाठी स्थिर संपत्तीमधील (भूमी व इमारत वगळून) गुंतवणूक मर्यादा १० लक्ष एवढी आहे. (इंडिया २००७)^२

३) भारतातील लघुउद्योगांची भूमिका, महत्त्व व उपयुक्तता : भारतामध्ये जलद गतीने औद्योगिकीकरणाला चालना मिळत आहे. दारिद्र्याचे उच्चाटन करण्यासाठी तसेच देशाचा विकास होण्यासाठी औद्योगिकीकरणाला चालना देणे, तसेच लघु उद्योगांच्या माध्यमातून आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टे गाठणे गरजेचे आहे. भारतामध्ये कृषी क्षेत्रांतर, लघुउद्योगांच्या माध्यमातून सर्वात जास्त रोजगाराच्या संघी निर्माण होतात. लघुउद्योगांमध्ये जवळपास १ लक्ष विविध वस्तूंची निर्मिती केली जात असून भारतातील ९५% कारखाने लघुउद्योगांवर अवलंबून आहेत. (सुगणा २००४)^३ तसेच निर्माणीमधून होणाऱ्या एकूण उत्पादनापैकी, ४०% हिस्सा हा लघुउद्योग क्षेत्रामधून असतो. (अग्रवाल-२००६)^४ भारतातील लघुउद्योगांची भूमिका, महत्त्व व त्यांची उपयुक्तता संक्षिप्तपणे खाली विशद केली आहे.

३.१ रोजगार निर्मिती : कमी भांडवलांची गुंतवणूक करून जास्तीत जास्त व्यक्तींना रोजगार पुरविण्याची क्षमता लघुउद्योग क्षेत्रामध्ये आहे. भारताला सुरुवातीपासूनच दारिद्र्याची समस्या भेडसावत आहे. जागतिक बँकेने २००४ साली प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, भारतातील ३५% व्यक्तींचे प्रतीदिन उत्पन्न एक डॉलरपेक्षा कमी आहे. (ऍल्व्हर्ट.हर्म)^५ लोकसंख्या झपाट्याने वाढत असून, भारतातील ८ कोटी व्यक्ती हे बेरोजगार आहेत. ही समस्या सोडविण्यासाठी देशात लघुउद्योगांचे जाळे निर्माण करायचा हवे. श्रम मंत्रालयाने वर्तविल्यानुसार २०११-१२ मध्ये ४ कोटी ८० लाख व्यक्ती बेरोजगार असतील आणि त्यांचे प्रमाण देशातील एकूण श्रमिकांच्या १०.६०% एवढे असेल (गोईलकर २००६)^६ राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षणाच्या, ६१ व्या सर्वेक्षणानुसार, भारतातील ४२% व्यक्ती बेरोजगार आहेत. म्हणून या क्षेत्राला चालना देऊन जास्तीत जास्त लघुउद्योगधंदे निर्माण केले तर बेरोजगारांना रोजगार मिळेल. २००९-१० या वर्षामध्ये लघुउद्योगांतील कामगारांची संख्या ६.९५ कोटी एवढी होती. (कोष्टक-२)

३.२ जास्त लोकांना रोजगार :- मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत लघुउद्योगांमार्फत जास्त व्यक्तींना रोजगार मिळतो. लघुउद्योगांमध्ये कमी भांडवलाची गुंतवणूक करून खूप लोकांना रोजगार पुरविला जातो. एका व्यक्तीला रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी मोठ्या उद्योगांना रु. ५,६०,००० ची गुंतवणूक करावी लागते. एवढीच भांडवली गुंतवणूक लघुउद्योगामध्ये केली तर त्यामधून आठ व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध होतो. (पान्डीकर-१९८७)^७ चॅटर्जी (२००५)^८ यांचे मते लघुउद्योगांमध्ये, एक लक्ष रुपयांची गुंतवणूक केली तर त्यामधून ४ व्यक्तींना रोजगार मिळतो. खालील कोष्टकावरून असे निदर्शनास येते की, मोठ्या व मध्यम आकाराच्या उद्योगांपेक्षा लघुउद्योगांमध्ये जास्त व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध होतो.

कोष्टक क्रमांक :- १ उद्योगाच्या आकारानुसार दरडोई स्थिर भांडवल व रोजगार^(९)

वर्ष	उद्योगाचा आकार / प्रकार	दरडोई स्थिर भांडवल	प्रती-एकक मूल्यावर्धित रोजगार	मूल्यावर्धित प्रती एकक स्थिर भांडवल
१९६४-६५	लघु मध्यम मोठा	२०१८ ४०४४ १७७५३	२३५९ ३८१५ ५२१७	१.१७ ०.९४ ०.२९
१९७४-७५	लघु मध्यम मोठा	३७०६ ७९३५ ३०५३६	४७९० ८७८५ १३७३६	१.२९ १.११ ०.४३
१९७७-७८	लघु मध्यम मोठा	१६५८२ २७६१० ६८१६६	७०५१ १२५१२ १५९०३	०.४३ ०.४५ ०.२३

(स्रोत : - टेसाई, एस.एस.एम. आणि भालेराव निर्मला, इंडस्ट्रीयल इकॉनॉमी, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, चौथी सुधारीत आवृत्ती, २००१, पृ. ३३०)

वरील बाबींवरून असे सिद्ध होते की, उत्पादन आणि रोजगार यांचा विचार करतांना मोठ्या आकाराच्या उद्योगापेक्षा लघुउद्योगांची परिस्थिती चांगली आहे.

३.३ भांडवलाची अल्प गुंतवणूक : मोठ्या व मध्यम आकाराच्या तुलनेत लघु उद्योगामध्ये भांडवली गुंतवणूक कमी असते. (कोष्टक क्र.१) कमी भांडवलाची गुंतवणूक करून लघुउद्योग कुठेही सुरू करता येतात. औद्योगिक विकासामध्ये मानवी कौशल्यांचे मूल्यमापन करता येत नाही. मोठ्या उद्योगामध्ये जास्त भांडवली गुंतवणूक व तांत्रिक बाबींची गरज असते व त्या आयात कराव्या लागतात. त्यामुळे विदेशी विनिमय देशाबाहेर जाऊन व्यापारशेष नकारात्मक होतो. स्थानिक संसाधनांचा महत्तम उपयोग करून लघुउद्योग सुरू केले तर अशा परिस्थितीवर मात करता येते.

३.४ भांडवलनिर्मिती :- लघुउद्योगामध्ये ग्रामीण तसेच निमशहरी भागातील मानवी संसाधनांचा उपयोग करून जास्तीत जास्त व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो व बेरोजगारांना, रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढून बचत आणि गुंतवणूकीमध्ये सुद्धा वाढ होते. ग्रामीण भागातील व्यक्ती मूलभूत गरजा सोडल्यास चैनीच्या वस्तुमध्ये पैशांचा अपव्यय न करता बचत आणि गुंतवणूकीकडे वळतात, त्यामुळे भांडवल निर्मिती होत असते. भारतातील दरडोई उत्पन्न कमी असले तरी ते १९९०-९१ मध्ये रू. ७३२१, १९९९-२००० मध्ये रू. १५,८८६, २००४-०५ मध्ये रू. १९,६४९ व २००५-०६ मध्ये रू. २०,७४३ होते आणि २०१०-११ या वर्षात वाढ होऊन ते रू. ५४,८३५ एवढे होते. (पटवर्धन २०११)^{१०}

३.५ भांडवलदारांच्या मक्तेदारीला आळा घालणे :- लघुउद्योगांचा विस्तार सर्वत्र झाल्यामुळे समाजातील सर्वच थरातील लोकांना उत्पन्न मिळते त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न व संपत्तीचे समान वाटप होते. तसेच लघुउद्योगामुळे मोजक्या व्यक्तीकडे (भांडवलदार) व विशिष्ट भौगोलिक भुभागात संपत्तीच्या होणाऱ्या केंद्रीकरणाला पायबंद बसतो. "भांडवलदार मक्तेदारी निर्माण करून लोकांचे शोषण करतात ही भिती सरकारला होती. मोठ्या भांडवलदारांची मक्तेदारी निर्माण होऊ नये म्हणून सरकारने समाजवादाची तत्वे स्विकारली व लघुउद्योगांचा विकास व्हावा, त्यांना चालना मिळावी म्हणून सरकारने लघुउद्योगांना आवश्यक ती मदत केली. (रांगणेकर-२००५)^{११} एकूण उद्योगांपैकी

...४...

५७% उद्योगधंदे एका व्यक्तीकडून चालविले जातात व त्यामध्ये एकूण श्रमीकांपैकी ३२% व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध होतो आणि त्यामुळे डिझाईन्स, (आराखडा), कौशल्ये, आधुनिक विपणन व आवश्यक तंत्रज्ञानाचा वापर होऊन, बिगर कृषी खाजगी क्षेत्रामध्ये २९% मूल्यावर्धित बाबींची भर पडते. (मेहता २००६)^{१२}. भांडवलदारी गटांमध्ये श्रीमंत उद्योजकांचा एक गट असतो त्यामुळे ते श्रमीक व सामान्य जनतेची पिळवणूक करून जास्त श्रीमंत बनतात. ग्रामीण व मागास भागामध्ये लघुउद्योगांची स्थापना केली तर भांडवलदारांची आर्थिक मक्तेदारी संपुष्टात येऊ शकते.

३.६ संतुलित प्रादेशिक विकास :- आर्थिक व संतुलित प्रादेशिक विकास होणे हे राष्ट्राच्या हिताचे आहे. पायाभूत सुविधा उपलब्ध नसल्या तरीही लघुउद्योगांची स्थापना कुठेही करता येते. धोरणांची अंमलबजावणी करून, अल्प भांडवलाची गुंतवणूक करून औद्योगिकीकरण न झालेल्या मागास भागांमध्ये लघुउद्योगांची स्थापना करता येते. त्यामुळे स्थानिक भागातील संसाधनांचा महत्तम उपयोग करून, औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागांचा विकास करून संतुलित प्रादेशिक विकास साधता येतो.

३.७ कमी उत्पादन खर्च : १९९९ मध्ये भारतीय लघुउद्योग विकास अधिकाषाने (एडव्हें) केलेल्या अभ्यासात असे दिसून आले की, एकूण औद्योगिक उत्पादनापैकी लघुउद्योगांनी २०% उत्पादन केले तर त्यामधून ३५ ते ४०% एवढ्या रोजगारांच्या संधी निर्माण होतात व त्यासाठी फक्त ७ ते १५% एवढ्या भांडवलाची गरज भासते. (राजगोपालन २००४)^{१३} लघुउद्योगांमध्ये साध्या व सोप्या तंत्रज्ञानाचा वापर केला जातो व त्यामुळे उत्पादनाचा परिव्यय (खर्च) कमी असतो. साधारणपणे असे दिसून येते की, मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेमध्ये, लघुउद्योगामध्ये निर्माण होणाऱ्या वस्तूंचा खर्च कमी असतो.

३.८ उत्पादन वाढ :-

कोष्टक क्र. २ लघुउद्योगांमधील स्थितीदर्शक आकडेवारी ^(१४)

(सर्व आकडेवारी करोडमध्ये)

मुद्दे	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८	२००८-०९	२००९-१०
लघुउद्योगांची संख्या	१.२३	२.६१	२.७२	२.८५	२.९८
श्रमीकांची संख्या	२.९५	५.९४	६.२६	६.५९	६.९५
गुंतवणूक (रूपये)	१८८११३	५००७५८	५५८१९०	६२१७५३	६९३८३५
उत्पादन मूल्य (रूपये)	४९७८४२	७०९३९८	७९०७५९	८८०८०५	९८२९१९
निर्यात (रूपये)	१५०२४२	१८२५३८	२०२०१७	२१२४०८	२२३०२७

स्रोत :- १) भारत सरकार (२०११) : सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांचा वार्षिक अहवाल. २०१०-११, सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय, पृ. १५-१६ व २) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (२०११) हँडबुक ऑफ स्टॅटिस्टिक्स ऑन ट इंडियन इकॉनॉमी, २००९-१०.

मागील ५० वर्षांमध्ये लघुउद्योगांची संख्या २.९८ करोड एवढी वाढली तसेच या क्षेत्रामध्ये होणारे उत्पादन सुद्धा वाढले. २००१-०२ या वर्षात उत्पादीत झालेल्या वस्तूंचे मूल्य रु. २८२२७० करोड, २००५-०६ मध्ये रु. ४९७८४२ करोड व २००९-१० या वर्षात त्यामध्ये वाढ होऊन रु. ९८२९१९ एवढे झाले. लघुउद्योगामध्ये उत्पादन आणि रोजगार या दोन्ही बाबींचा विचार केला तर त्यामध्ये झपाट्याने वाढ झाली असे दिसून येते. एकूण औद्योगिक उत्पादनामध्ये लघुउद्योग क्षेत्राचा वाटा ४५% एवढा आहे. २००९-१० या वर्षात लघुउद्योगातील उत्पादन वाढ ११.६०% एवढी आहे.

३.९ कौशल्याधिष्ठीत सुंदर वस्तूंची निर्मिती :- हस्तकौशल्याशी निगडित कारागिरांना वाव नसल्यामुळे मोठ्या उद्योगांमध्ये सुंदर व कौशल्यावर आधारित वस्तूंची निर्मिती होत नाही. लघुउद्योगातील कारागिर त्यांचे कौशल्य पणाला लावून, ग्राहकांच्या गरजांचा विचार करून, आवश्यक त्या वस्तूंची निर्मिती करतात. श्रीमंत ग्राहकांकडून अशा प्रकारच्या वस्तूंना फार मागणी असते व ते कोणतीही किंमत मोजायला तयार असतात. त्याचप्रमाणे लघुउद्योगामध्ये तयार होणाऱ्या सुंदर व नक्षीकाम केलेल्या वस्तूंची निर्यात करून विदेशी विनिमय (परकीय चलन) मिळविता येते.

३.१० औद्योगिक शांतता टिकवून ठेवणे :- मोठ्या आकारांच्या उद्योगांमध्ये भांडवलदारांचा एक व श्रमिकांचा दुसरा असे दोन गट अस्तित्वात असतात. भांडवलदारांकडून श्रमिकांचे शोषण होत असते. आपले अधिकार आणि मागण्या पूर्ण करण्यासाठी तसेच शोषण थांबविण्यासाठी श्रमिक संघटीत होतात. श्रमिकांनी संप केल्यामुळे औद्योगिक शांतता भंग पावते. लघुउद्योग क्षेत्रामध्ये श्रमिकांचे शोषण होत नसल्यामुळे कलह, संप, टाळेबंदी व घेराव इ. होत नाही आणि औद्योगिक शांतता टिकून राहते.

३.११ मोठ्या उद्योगांना पूरक :- मोठ्या आकाराच्या उद्योगांमध्ये लागणारे लहान-सहान सुटे भाग, प्रक्रिया तसेच अर्ध-निर्मित वस्तू लघुउद्योगामध्ये बनविल्या जातात. ह्या प्रकारच्या वस्तूंची निर्मिती करणे मोठ्या उद्योगांना करणे शक्य नसते. कारण त्यांना अतिरिक्त संसाधने लागतात. तसेच मोठ्या उद्योगांना अतिरिक्त लक्ष द्यावे लागते. म्हणून मोठ्या उद्योगांना लहान उद्योगांवर अवलंबून राहावे लागते. अशावेळी लघु उद्योगांची मोठ्या आकाराच्या उद्योगांसाठी साहाय्यक आणि पूरक भूमिका असते.

३.१२ राष्ट्रीय संपत्तीचे समान वाटप :- भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये, थोडेच भांडवलदार खुप उद्योगांचे मालक असतात. त्यांच्याकडे संसाधनांचे केंद्रीकरण झाल्यामुळे ते मक्तेदारी निर्माण करतात तसेच कामगार व समाजाची पिळवणूक करतात. लघुउद्योग सगळीकडे विखुरलेले आढळतात व त्यांची मालकी अनेक व्यक्तींकडे असते. तसेच ते खुप व्यक्तींना रोजगार पुरवितात. त्यामुळे अनेक बेकारांना रोजगार उपलब्ध होत असल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊन, क्रयशक्ती वाढते. लघुउद्योगांमुळे मक्तेदारीला आळा बसतो कारण एकूण उद्योगधंद्यापैकी ५६% मालकी ही कुटीर व लघुउद्योगांमध्ये, २७% उद्योगामध्ये भागीदारी संस्था, ११% उद्योगामध्ये सहकारी संस्था तर ६% उद्योग हे खाजगी मर्यादीत प्रमंडळांचे (कंपन्याचे) आहेत. अशाप्रकारे लघुउद्योगांमुळे औद्योगिक क्षेत्रामधील मक्तेदारी आटोक्यात येते व समाजातील सर्व घटकांमध्ये संपत्तीचे वाटप होते. (शाहुराजा-२००४)^{१५}

३.१३ ग्रामीण भागांचा विकास : लघुउद्योगांमुळे कृषिक्षेत्र व ग्रामीण भागांचा विकास होण्यास मदत होते. कृषी व ग्रामीण भागात उपयुक्त असणारी साधने व अवजारे लघु उद्योगांमध्ये तयार करण्यात येतात, तसेच लघुउद्योगांमध्ये कृषी मालावर प्रक्रिया करण्यात येते. प्रा.तेडुलकर समितीनुसार शहरी भागातील २५.७% व्यक्ती व ग्रामीण भागातील ४१.८% व्यक्ती (संपूर्ण भारतातील ३७.२% लोकसंख्या) टारिड्रग्रेषेच्या खाली जीवन जगत आहे. (जाधव २०११)^{१६} भारतातील कगेडो कुंटुबे टारिड्रग्रेषेखाली जगत असून ग्रामीण भागातील ३.३% कुटुंबांना एका वेळेचे टेखील पुरेसे अन्न उपलब्ध होत नाही. म्हणून त्या भागात लघुउद्योगांची स्थापना केली तर उपासमार थांबू शकेल (पटनाईक २००७)^{१७}

३.१४ स्थलांतरण व अनियोजित शहरीकरण थांबविणे :- १९९१-२००१ या दहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये सर्वात जास्त स्थलांतरण महाराष्ट्र राज्यात झाले असून स्थलांतरीत झालेल्या व्यक्तींची संख्या ३२.८० लक्ष एवढी आहे. यामध्ये सर्वात जास्त म्हणजे उत्तर प्रदेशातून २८.५% व्यक्ती व आंध्र प्रदेशातून ७.६% व्यक्ती स्थलांतरीत झाल्या. त्यांच्यापैकी ११.२ लक्ष किंवा ५४.८% व्यक्ती फक्त बृहन्मुंबईमध्ये, ठाण्यामध्ये ७.६४ लक्ष, पुण्यामध्ये ३.१२ लक्ष, नाशिकमध्ये ०.९१ लक्ष आणि गयगडमध्ये ०.८७ लक्ष स्थलांतरीत झाल्या. (आर्थिक सर्वेक्षण २००६)^{१८} ग्रामीण व मागास भागातील बेरोजगार व्यक्ती शहरात स्थलांतरीत होतात. ते कारखाना व औद्योगिक क्षेत्राजवळ किंवा कुठेही झोपड्या बांधून व तंबू उभारून राहतात. व त्यामुळे झोपडपट्टीची निर्मिती होते. अशा झोपडपट्ट्यांमुळे अनेक प्रकारची गेगर्गई, गुहेगारीत वाढ, असांस्कृतिक व समाजघातक बाबींना उत्तेजन मिळते. हे प्रकार थांबवायचे असतील आणि शहराकडे टर्गोज येणाऱ्या हजारेचा लोढा थोपवायचा असेल तर ग्रामीण, मागास व डोंगराळ भागांमध्ये लघुउद्योगांची स्थापना करावयास हवी. जेणेकरून त्याभागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होईल, त्यांचे उत्पन्न वाढेल व रोजगारासाठी स्थलांतर करावे लागणार नाही.

३.१५ शेतीवरील भार कमी करणे :- भारतातील एकूण कामगारांपैकी ५८.२% व्यक्तींना कृषीशी संबंधित क्षेत्रामध्ये रोजगार उपलब्ध होतो. राष्ट्रीय सकल उत्पन्नामध्ये जंगल व मासेमारी संबंधित क्षेत्राचा २०% वाटा आहे. (सोशल वॉच इंडिया-२००६)^{१९} भारतातील एकूण श्रमिकांपैकी ३३.२०% श्रमिक कृषी क्षेत्राशी निगडित असून, महागाष्ट्रात हेच प्रमाण ३८.३९% एवढे आहे. (ढाक २००५)^{२०} वास्तविक पाहता शहराची स्थिती

खुप चांगली आहे असे नाही. सेवा क्षेत्रामध्ये एकूण ५९% पुरुष व ५३% महिला कार्यरत आहेत (देशपांडे २००६)^{३१} कृषी क्षेत्रावर श्रमिकांचा असलेला अतिरिक्त भार कमी केला नाही तर कृषीमध्ये कितीही सुधारणा केल्या व धोरणांची अंमलबजावणी केली तरीही ते यशस्वी होणार नाही. म्हणून कृषी क्षेत्रावरील अतिरिक्त भार कमी करण्यासाठी लघुउद्योगांची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती करणे काळाची गरज आहे.

३.१६ निर्यातीमधील योगदान :- भारतातून होणाऱ्या निर्यातीमध्ये लघुउद्योगांचा हिस्सा सतत वाढत आहे. २००३-०४ या वर्षामध्ये लघुउद्योगांचा प्रत्यक्ष हिस्सा ३४% व अप्रत्यक्ष हिस्सा ५०% एवढा होता. सन १९७३-७४ मध्ये लघुउद्योगामधून निर्यात होणाऱ्या वस्तूंचे मूल्य रुपये ३९३ करोड एवढे होते. त्यामध्ये वाढ होऊन १९९० साली रु. ९१०० करोड एवढे झाले. २००१-०२ या वर्षात रु. ७१२४४ करोड, २००३-०४ मध्ये रु. ९७६४४ करोड एवढी असून, २००९-१० या वर्षात लघुउद्योग क्षेत्रामधून झालेली निर्यात रु. २२३०२६ करोड एवढी होती. (कोष्टक क्र.२) २००९-१० या वर्षी लघुउद्योगातील निर्यात एकूण निर्यातीच्या २६.३८% एवढी आहे.

संदर्भ :

- १) बारबोले,टी.एल.(२००४). ९वेंरोजगारी व दारिद्र्याच्या निर्मुलनासाठी औद्योगिकीकरण हाणे गरजेचे आहे". योजना, खंड ३२, क्रमांक १, ऑगस्ट,पृ. २६.
- २) India 2007, (2007) Annual Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, Govt. of India, 51st Edition pp. 582.
- ३) सुरणा, सुभाषचंद्र (२००४) ९लघुउद्योगांपुढील संकट", योजना, खंड ३२, क्रमांक ५, डिसेंबर, पृ. ३६.
- ४) Agrawal, A.N. (2006). Indian Economy, New Age International Publishers, Delhi.32nd Edition, pp. 390.
- ५) <http://urbanindia.nic.in/mud-final-site/urbscene/urbanreform.htm>
- ६) Goilkar S.B. (2006). 'Employment, Problems and Prospectus' Monthly Economic Digest, Mumbai 21. Volume XXXVI No. 01, 24th November, pp. 5-11.
- ७) Pai Pandikar, D.H. (1987). 'Small Verses Large', The Hindustan Times, New Delhi, 18th June 1987
- ८) Chatterjee, Sandip and Sukla. (2005). 'The Performance of Small Scale Industries Sector in India in Post Reform Era'. Karnataka SSI. Association, Bangalore, Volume 45, July, pp.13.
- ९) Desai, SSM and Bhalerao Nirmala (2001). Industrial Economy of India, Himalaya Publishing House, Mumbai. IVth Revised Edition.2001, pp. 330.
- १०) पटवर्धन, वसंत (२०११) ९अर्थशास्त्र, अर्थ-जिज्ञासा", संपदा, खंड ६७, क्रमांक ३, जून, पृ.२३.
- ११) Rangnekar, Sharu S. (2005). 'The Impact of Globalisation on Indian SSIs'. Thane Small Scale Industrialist Association, Volume I, Issue No. III, October7, pp. 19.
- १२) Mehta, Amar Singh (2006). 'Village and Small Enterprises to be Promoted in the 11th Plan' Jagruti, December, Volume 51, No.1, pp. 18.
- १३) Rajgopalan, Rajan and Swaminathan, Saraswati (2004). 'Development Issues of Indian Economy' Vipul Prakashan, Mumbai-04, First Edition, pp. 170.
- १४) Govt. of India, (2011): Annual Report of MSMEs 2010-11, Ministry of Micro, Small and Medium enterprises, pp. 15-16. & RBI (2011) Handbook of Statistics on the Indian Economy, 2009-10.
- १५) Sahuraja, R. R. and Kambli, M.S. (2004). 'Development Issues of Indian Economy' Seth Publishers Pvt. Ltd. Mumbai – 3, Third Revised Edition, June, pp. 275.
- १६) जाधव, नरेंद्र (२०११). ९दारिद्र्याचे मोजमाप आणि नियोजन आयोग", लोकमत, मुंबई, २३, सप्टेंबर, पृ.६.
- १७) Patnaik, B. K. (2007). 'Rural Poverty and Need for Primary Sector Development' Kurukshetra, May, Volume 55, No.7 pp. 45.
- १८) Economic Survey of Maharashtra, 2005-06, Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai – 31/3/2006, pp. – 138.
- १९) Social Watch India. (2006) Citizen Report, Governance and Development 2006, Editor Amitabh Beher, Pearson/Longman, New Delhi, First Edition, pp. 547.
- २०) डाक, सुरेश बी. (२००५). ९भारत, महाराष्ट्र आणि खानदेशातील कृषी श्रमिकांचा तुलनात्मक अभ्यास", योजना, खंड ३२, क्र. १०, पृ.२१-२३
- २१) Deshpande, C.S. (2006). 'Recent Trends in Employment and Unemployment – The 60th round of NSS (Jan – Jun 2004)' Monthly Economic Digest, January 29, Vol. XXXV, No.3, pp. 15.